

MUSIKEN I SVERIGE

Band II. Frihetstid och gustaviansk tid 1720-1810

Del 1. FRIHETSTIDEN

Kapitel 1. Musiken i frihetstidens samhälle
(Anna Ivarsdotter-Johnson)

Huvudredaktör: Leif Jonsson

© Bokförlaget T. Fischer & Co och

Kungl. Musikaliska akademien 1993

ISBN 91 7054 701 7

Kungl. Musikaliska akademien skriftserie nr 74:II

ISSN 0347-5158 (ISBN 91-85428-78-7)

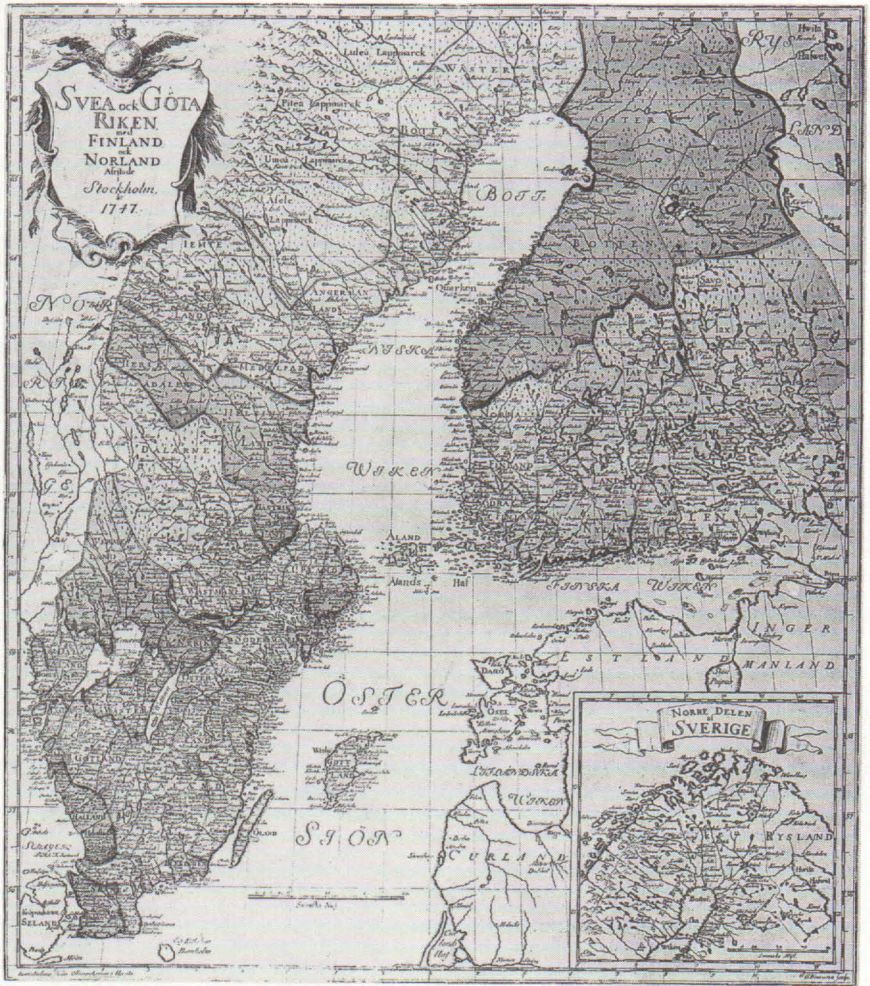
Grafisk formgivare: Lars E. Pettersson

Fälths Tryckeri, Värnamo 1993

Digitaliserad med tillstånd av förlaget

FRIHETSTIDEN

Lantmäteriets Sverigekarta 1747 (KB).

1. MUSIKEN I FRIHETSTIDENS SAMHÄLLE

»Kung Carl vi nyss begrov, kung Fredrik nu vi kröna:
Så har vårt svenska ur då gått från XII till I.»

Detta epigram från samtiden summerar både känslan av att avgörande förändringar timat och övertygelsen om att tideräkningen var beroende av kungalängden. Så stark var ännu vid 1700-talets början dogmen om kungadömet av Guds nåde. Efter de svåra peståren i början av 1710-talet präglades hela årtiondet av undergångsstämningar i ett land, som länge härjats av den stora ofreden och på många år inte sett sin härskare inom rikets traditionella gränser. Efter Karl XII:s död föll det svenska stormaktsväldet samman; de bittra fredssluten ledde till omfattande landavträdelser. Och plötsligt blir scenen en annan.

Redan genom att låta kungasystemen Ulrika Eleonora bli drottning genom val (1719) och genom en ny regeringsform ändrades maktfördelningen radikalt till rådets och ständernas förmån. När hennes gemål Fredrik av Hessen-Kassel gjordes till kung följande år, blev han monark men ingalunda allsväldig. Det karolinska enväldet var krossat. Riksdagsordningen 1723 befäste förändringen samtidigt som den öppnade vägen för partipolitiska fejder.

»Frihetstiden med ständervälde och samhällsnyttan som evangelium varade inte mycket längre än ett halvt århundrade men visade inom politik och kulturliv en enastående uppslagsrikedom, som satt outplånliga spår i det svenska folkets historia. Om frihetstiden gäller detsamma som kan sägas om de flesta västerländska stater under 1700-talet – en ny tideräkning började, den var det moderna Sveriges födelseepok.» (Lindroth 1978, s. 11.)

Omkring 1720 befann sig Sverige otvivelaktigt i ett bottenläge. Både kriget och pesten hade åderlåtit befolkningen, som dessutom tyngts av dryga skatter och missväxtår. Och ännu härjade ryssarna längs kusterna. Men även efter fredssluten förblev det svenska riket (inklusive Finland, Pommern och Wismar) det till ytan näst största i Europa efter Ryssland, och folket – omkring en och en halv million själar – fick uppleva en överraskande snabb återhämtning. Härtill bidrog i ungefär lika delar milda vintrar, goda skördar och en måttfull merkantilistisk politik, styrd av kanslipresidenten Arvid Horn; en politik, som ledde

till ökning av bl.a. järn- och träexporten och till en allmän ekonomisk stabilisering. Särskilt de fredliga årtiondena fram till det olycksaliga ryska kriget 1741–43 blev i oanad grad en tid av successivt ökat välstånd. 1770 hade befolkningen ökat till drygt två miljoner i själva Sverige och därtill bortåt 600 000 i den finska delen av riket.

Detta uppsving kom också kulturlivet till godo, om än sakteliga och föga glansfullt. Fredrik I hörde knappast till de härskare, under vars spira de sköna konsterna frodades. Ändå fanns vissa ambitioner att återskapa ett hovliv av kontinentala mått. »Under Drottning Ulrika Eleonora och Konung Fredrik I. begynte et nytt tidevarf för Musiken, som satte denna wetenskap i mera dager», skriver Abraham Hülphers i sin Historisk afhandling om musik och instrumenter (1773, s. 103 f.). »Från Tyskland och andre orter» inkallades åter utländska musiker för att förgylla den höviska musiken. »Dessutom begynte ock nu egne Landsmän, at innom oss blifwa namnkunnige för mera insigt och kundskap i Musik.»

Detta är medaljens ena sida; det fanns också en annan med mindre lyster. Till den hör det ängsliga beroendet av de stora staterna i väst och öst och deras inbördes relationer, intrigererna i kampen mellan »hattar» och »mössor» samt tillkomsten av tvångsförordningar och ortodox förföljelse av oliktankande – företeelser, som rimmar dåligt med periodens vackra benämning. Dit hör också några av de punkter, som Johan Helmich Roman angav som »Orsaker, hvarmedelst Music råkat i lägervall»:

»Yppighet, Frässeri, Dryckenskap och Svalgs väldiga tiltagande [...] Ilak Upfost-
ran, och Tilstyrkjan i förakt för alt inhemskt, och Enthousiasme för alt utländskt
[...] Landets barns undervisning missvårdad [...] Modersmälet ansedt som osmak-
ligt [...] Un reste de barbarie.» (Hdskr. i Romansamlingen, MAB.)

Då anade Roman likväl inte att årtiondet efter hans död 1758 skulle överträffa allt, vad han själv iakttagit ifråga om »Dryckenskap och Svalg», ja, nå ett bottenläge av korruption, inflation och misär, liksom av »Lättja och Högfärd, Torftighet och Vanart, alt Lof-värdt företagandes bane» – samtidigt som nöjeslivet blomstrade som aldrig förr.

»Sålunda är frihetstidens kultur rik och växlande och full av motsatser. Där trivedes – sida vid sida med spåren av det stränga karolinska arvet och en klok, ekonomiskt inriktad nyttokult – rococons elegans, djärva storpolitiska drömmar och en levande forskning.» (Ingvar Andersson 1953, s. 304.)

Några glimtar av frihetstidens samhälle

Det finns också andra motsatser att framhålla. Distanen var stor mellan den numerärt dominerande bondebefolkningens fasthållande av gamla jordbruksformer, seder och tänkesätt – tämligen orubbade fram till det etappvisa genomförandet av storskiftet enligt förordningar från 1757 och 1762 – och huvudstadens högreståndskretsar, där man försökte följa »la dernière mode» tätt i spåren och gärna på franska. Den var också stor mellan tidens utpräglade, ibland krassa utilism och dess märkliga framsteg inom naturvetenskapernas och teknikens områden å ena sidan och dess böjelser för pietism och mysticism å den andra.

Men skulle man därvidlag t.ex. sätta upp två andens stormän som Carl von Linné och Emanuel Swedenborg som ett slags motsattpar, har man glömt att beakta både den yngre Swedenborgs mekanistiska Principia rerum naturalium och den åldrande Linnés egenartade tankevärld i Nemesis Divina. På liknande sätt kunde man också förbise, att sociala olikheter och bördsskillnader inte obetingat var identiska med samhällsklyftor. Detta sekel kände många slags broar över klyftorna – från ekonomiska till medmänskliga – och de kunde byggas såväl under husandakterna som slätterölet, likaväl i samband med herrgårdens skötsel som på någon av Stockholms krogar. Vid seklets slut røjde den allt öppnare ståndscirkulationen väg för 1800-talets klassamhälle.

Riksens maktägande ständer bestod av fyra stånd med skilda privilegier, intressen och förpliktelser. Adeln (som var det överlägset största ståndet i riksdagen) utgjorde blott 0,5% av befolkningen, prästerskapet 0,8% och borgarna omkring 2%. Sammanlagt omfattade de som räknades till »ståndspersoner» högst ca 5% av Sveriges befolkning. Det är inom denna minoritet de hör hemma, som under frihetstiden tog del i de sporadiska »offentliga» konserterna och det förnäma amatörmusicerandet – för att inte tala om hovets exklusiva nöjen.

Inom aristokratin finner man många av landets mäktigaste och rikaste män (som resultat bl.a. av adelns privilegier till de högsta ämbetena), men också en talrik och delvis fattig lågadel. Inom prästeståndet – snarast ett »kyrko- och lärostånd» – var avstånden nästan ännu större från jordägande biskopar till fattiga kaplaner och illa avlönade skollärare. Borgarståndet räckte från skeppsbroadel och manufakturidkare (vilka under merkantilismens era inte sällan överträffade adeln i rikedom), över köpmän och skrämästare till hantverkare, gesäller och småhandlare, från borgmästare och rådmän till bokhållare och lotsar. Måhända allra störst rent ekonomiskt sett var avstånden inom bondeståndet. Skalan var vid från storbönder på skatte-, krono- eller frälsejord med sina drängar och pigor, över torpare och indelta soldater till backstuguhjon – fattighjon, tiggare och lösdrivare oräknade.

Ill.: Totalbefolkningens sociala fördelning i egentliga Sverige och Finland 1760. (Ur Eli F. Heckscher 1949, s. 130.)

Uppställningen ger en viss uppfattning om den mångfasetterade sociala verklighet, i vilken frihetstidens kulturliv utspelade sig – en befolkningsstruktur, långt mera intrikat än den grova indelningen i fyra stånd.

Nr	S t å n d	Egentliga Sverige		Finland	
		Absolut	I procent	Absolut	I procent
1	Ridderskap och adel	8 918	0.5	1 727	0.4
2	Prästernas och skolstat	14 705	0.8	3 592	0.7
3	(Ofrälse) ståndspersoner	26 943	1.5	5 039	1.0
4	Ståndens tjänstepersonal	39 745	2.1	6 966	1.4
	<i>Ståndspersoner . . . . .</i>	<i>90 311</i>	<i>4.9</i>	<i>17 324</i>	<i>3.5</i>
5	Soldater och f. d. soldater	154 208	8.4	66 365	13.5
6	Kronans, ¹ rätters, kyrkans etc. betjänte	26 013	1.4	6 067	1.2
	<i>Lägre allmän tjänst . . . . .</i>	<i>180 221</i>	<i>9.8</i>	<i>72 432</i>	<i>14.7</i>
7	Handelsutövare	10 500	0.6	2 726	0.6
8	Manufakturister i städerna	14 431	0.8	738	0.1
9	Stadshantverkare	38 786	2.1	3 967	0.8
10	Skeppare och sjöfolk i städerna	5 704	0.3	782	0.2
11	Ringare borgerskap	32 894	1.8	7 120	1.5
12	Borgerskapets tjänstfolk	20 055	1.1	3 440	0.7
	<i>Näringsidkare i städerna . . . . .</i>	<i>122 370</i>	<i>6.7</i>	<i>18 773</i>	<i>3.9</i>
13	Bruksfolk och bergverks-hantverkare	58 033	3.2	4 898	1.0
14	Lanthantverkare	39 532	2.2	11 027	2.2
15	Mjöltnare	10 708	0.6	1 639	0.3
16	Skeppare o. sjöfolk på landsbygden	6 699	0.4	912	0.2
17	Bönder	888 793	48.2	243 005	49.7
18	Torpare	195 557	10.6	51 694	10.6
19	Backstugu- och inhysseshjon	236 873	12.9	67 697	13.8
20	Lappar, nybyggare etc.	8 574	0.5	407	0.1
	<i>Näringsidkare på landsbygden (frånsett soldater) . . . . .</i>	<i>1 444 769</i>	<i>78.6</i>	<i>381 279</i>	<i>77.9</i>
	Summa summarum	1 837 671	100.0	489 808	100.0

Någon särskild kategori av »fria konstnärer» kände tiden inte. Författare, musiker och målare stod ännu i den representativa offentlighetens tjänst vid hovet, kyrkorna, skolorna och universiteten. Inom kyrkan växte emellertid likgiltigheten för all musik som inte hörde kulturn till. I skolorna bedrevs fortfarande en trägen men föga nyskapande utbildning i koral- och figuralsång. Vid universiteten hade director musices och hans lilla trupp av sjungande och spelande studenter svårt att hävda sig i konkurrens om anslagen med de framgångsrika och samhällsnyttiga naturvetenskaperna. Endast det kungliga hovet behöll en ledande ställning i musiklivet. Och bara hovkapellet, landets enda professionella orkester, kunde erbjuda sina musiker några ljusare utsikter – men även där ytterligt osäkra. I lyckliga fall kunde en musiker efter flera års frivilligt tjänstgörande som oavlönad »expectant» få livré och en låg grundlön som hovkapellist om 300 daler silvermynt om året, ofta oregelbundet utbetalad och aldrig höjd. I enastående undantags-

fall kunde påräknas goda honorar och en gyllene snusdosa, särskilt om man var av utländsk härkomst och blivit inkallad till svenska hovet för bestämda uppdrag. Ännu färre erhöll god, fast lön och kanske hovintendents titel.

Den exklusiva högreståndskulturen var, liksom det politiska livet, i hög grad centraliserad till Stockholm – därifrån spreds nya idéer och modeströmningar. Staden hade vid periodens början blott ca 50 000 invånare, men växte till ca 75 000 in på 1760-talet för att sedan en tid stagnera. Dess utbredning utanför staden mellan broarna var ännu ganska begränsad och de många små träkåkarna kring kyrkor och palats gav den mycket av småstadsprägel trots de många ståtliga vyerna över fartygsfyllda vatten. Mitt i stan låg den tidens »växande slott», det nya kungapalatset ritat av Nicodemus Tessin. Det restes på ruinerna av det gamla slottet Tre kronor, som 1697 härjats av eld. 1709 avbröts byggnationerna av krig och penningnöd men återupptogs 1729, då under ledning av den unge Carl Gustaf Tessin och med Carl Hårleman som arkitekt. Färdigställandet av detta landets väldigaste bygge pågick i stort sett under hela seklet och avspeglar de smakriktningar som avlöste varann inom den europeiska konsten. Till grundplan och exteriör är det ett barockpalats efter Nicodemus Tessins ritningar, medan de betydligt senare interiörerna är utförda i omväxlande fransk rokoko, italiensk nyantik och gustaviansk klassicism.

Under en stor del av denna tid – från 1697 till 1754, alltså under 57 år – bodde kungafamiljen i det Wrangelska palatset på Riddarholmen. Sådan var den yttre miljön för Hovkapellet under hela Johan Helmich Romans tid, förutom de periodiska vistelserna på Drottningholm, Karlberg eller Ulriksdal, där de kungliga under denna tid särskilt gärna uppehöll sig.

Mot seklets mitt fick musikerna nya uppgifter inom det gryende konsertväsendet, som lärare för de allt fler musikintresserade amatörerna och som förstärkning i deras ensembler. Sakteliga växte ett mer differentierat musikliv fram i ett samhälle, där »medelståndet» – borgerskapet och de lågadliga ämbetsmännen – på merkantilismens grund uppnått både ekonomiskt och politiskt inflytande. Musikernas uppgift blev att skapa nöje och musikalisk förströelse för en ny, kulturhungrig publik av såväl adel som borgare. Eller med Stig Walins term – att tillfredsställa den nya offentlighetens »Musikwünschen» («musikönskan», Walin 1941). Men det är under hela seklet hovets musiker som utgör kärntruppen i denna nya musikodling.

Konsertväsendet präglas öve rhuvid taget av en fruktbar samverkan mellan professionella musiker och amatörer – mellan Kenner och Liebhaber – men också av en samverkan över sociala gränser. En betydande del av dessa musikkunniga amatörer och mecenater var aristo-

krater, andra tillhörde den växande ämbetsmannaskaran, skeppsbroadelen och de nyrika industriidkarna. Ett generalexempel på tidens nya företagarganda är Jonas Alströmer och hans manufakturverk i Alingsås (gr. 1724), den svenska merkantilismens flaggskepp. I hans son Patrick Alströmer fick det svenska musiklivet en av sina kunnigaste och mest hängivna organisatörer och mecenater. En annan stöttepelare var Adam Horn (kanslipresidentens son), en tid direktör för Hovkapellet och själv skicklig violinist. Kommerserådet Alströmer och greve Horn hörde båda till den krets av amatörmusiker som vid större högtidligheter förstärkte Hovkapellet under Romans ledning, de var ledamöter av det vittra sällskapet *Utile Dulci* och dess musikaliska areopag, de deltog på 1760-talet i de s.k. kavaljerskonserterna och var båda drivande krafter vid grundandet av Kungl. Musikaliska akademien 1771.

Musiken, vetenskaperna och vården om det svenska språket

Merkantilismen hade liksom de nya naturvetenskaperna sin främsta grogrund i England. Där studerade bland många andra svenskar Jonas Alströmer, Emanuel Swedenborg och den redan framgångsrike naturforskaren Carl Linnaeus. Dit sökte sig också experimentalfysikern Mårten Triewald, som efter hemkomsten skulle bygga den första ångmaskinen i Sverige, »eld- och luftmaskinen» vid Dannemora gruvor. Samma år som Triewald anlände också hans vän, den unge hovkapel- listen Johan Helmich Roman, till London för att där »perfectionera sig i musiken».

1739 stiftades den svenska Vetenskapsakademien i syfte att främja naturvetenskaperna och deras tillämpning i näringslivet. Bland grundarna återfinns vi de ovan nämnda Londonfararna, med Mårten Triewald som egentlig upphovsman. Till de intresseområden som Vetenskapsakademien tog i sitt hägn, hörde också det svenska språkets rykt och ans. Bland de första ledamöterna i klassen *Lingua* finner vi Johan Helmich Roman, som redan tidigare aktivt verkat för användandet av svenska språket i såväl kyrkliga som profana kompositioner och som i fortsättningen kunde räkna med ett starkt stöd för denna sin pionjärgärning just från Vetenskapsakademiens sida.

Kampen för det svenska språket går som en röd tråd i både vetenskapliga och litterära sammanhang under hela detta sekel, då de franska influenserna annars var så dominanta. 1732 väcker Olof von Dalin uppmärksamhet med sin kraftfulla svenska prosa i *Then Swänska Argus*. Under samma decennium utges antologin *Försök til Swänska Skaldekonstens uphielpande*, med bl.a. några satirer av Samuel Triewald. 1737 öppnade den »Swenska Comedien» sin verksamhet med en föreställning på Bollhuset av Carl Gyllenborgs satir *Den Swenska sprätthöken*. Under många år förde sällskapet en ojämn kamp för en

svenskspråkig teater. Inom musiken kan vi följa samma medvetna strävan alltifrån Romans insatser, över tysken Hinrich Philip Johnsens svenska 24 *Oder af våra bästa poeters arbeten* till Gustav III:s nationella, svenskspråkiga operor och Joseph Martin Kraus' tonsättningar av sina svenska skaldevänners poem.

Förbindelserna var över huvud taget täta mellan vetenskaperna och de sköna konsterna i upplysningstidens Sverige, både vad gäller idéströmningar och personkontakter. Det språkpatriotiska engagemanget är ett exempel. Ett annat är det rent naturvetenskapliga studiet av musiken i instrumenttekniska och akustiska experiment. En mötesplats erbjuder de många akademier och vittra sällskap som grundas under detta sekel på både privat och kungligt initiativ. 1710 samlade universitetsbibliotekarien Erik Benzelius sina forskarkolleger i Uppsala till ett Collegium Curiosorum, »de vetgirigas samfund». Det stöptes senare om till den alltjämt verksamma Kungl. Vetenskaps societeten (1728). Under arbetet med Stockholms slott grundade Carl Gustaf Tessin 1735 Kungliga ritarakademien (Konstakademiens föregångare) i avsikt att erbjuda talangfulla svenska målare och skulptörer möjlighet att studera för de här verksamma utländska mästarna. Som motpol till naturforskarnas Vetenskapsakademi stiftade drottning Lovisa Ulrika 1753 den humanistiska Vitterhetsakademien, med inriktning på »historia, antikvitet, vältalighet och svenska språkets upplysning». Hennes son, Gustav III, skulle följa henne i spåren med Kungl. Musikaliska akademien (1771) och Svenska akademien (1786). För tillträde till dessa sällskap vägrade snille, lärdom och konstnärlig talang väl så tungt som rikedom och börd.

Det svenska musiklivet i ett europeiskt perspektiv

De omvandlingar som präglar 1700-talets svenska musikliv var i hög grad en avspegling av motsvarande skeenden på kontinenten. Det gäller framväxten av ett offentligt konsertväsende – som går jämsides med utvecklingen i Frankrike, England och Tyskland – och det allt livligare privata musicerandet, men också stilströmningar och genrer. Roman speglar i sin musik väl den aktuella brytningen mellan högbarock och galant stil. I sina sinfonior och triosonator, avpassade till det nya musiklivets behov, ligger han helt i fas med sina tonsättarkolleger utomlands. Men han är ensam svensk på den nivån. Det allra mesta av den musik som skapas i landet är komponerat av inflyttade eller tillfälligt gästande tonsättare från kontinenten.

För svenska musikbegåvningar fanns ingen reguljär utbildning att få inom landet, trots ihärdiga försök att bygga upp en sådan. Vid samma tid som Tessin på Stockholms slott fick igång undervisningen vid Kungliga ritarakademien, arbetade Roman och hans medhjälpare Per

Brant med planerna på ett Seminarium Musicum. Det skulle förverkligas först ett halvsekel senare med Kungl. Musikaliska akademien. Knappt en handfull svenska musiker fick möjlighet att studera och verka utomlands. Situationen kan belysas med några exempel. Vår förste operakomponist, friherren Arvid Niklas von Höpken, tillbringade som officer större delen av sitt verksamma liv på tysk mark och därtill ett par år i rysk fångenskap. Som fritidsnöje komponerade han kring 1750 två regelrätta italienska operer och ett komiskt intermezzo. 1758 fick hovkapellisten Ferdinand Zellbell d.y. möjlighet att följa Patrick Alströmer till Ryssland (på dennes bekostnad). Där komponerade Zellbell inför kejsarinnan Elisabets födelsedag sitt livs enda opera och fick den också uppförd vid det ryska hovet utan större framgång. Hemma i Sverige försåg samtidigt italienaren Francesco Uttini det svenska kungaparet med operor, skådespelsmusik och baletter. En enda svensk – cembalisten och tonsättaren Johan Agrell – lyckades under denna period skapa sig fast anställning och en bemärkt position i det kontinentala musiklivet.

Den professionella högreståndsmusiken i Sverige var under hela seklet beroende av förstärkningar utifrån. Hovkapellet bestod fortfarande till allra största delen av utländska musiker. Och repertoaren var internationell. Med det tyskfödda kronprinsparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika följde vid seklets mitt ett starkt uppsving av musiken vid hovet, med nya satsningar och helt andra krav på kvalitet. Adolf Fredrik förde vid sin ankomst till Sverige 1743 med sig ett eget kapell av tyska musiker, en ensemble av samma format som Hovkapellet. På 1750-talet in kallades franska skådespelare och italienska sångare. Vid de nya slottsteatrarna på Ulriksdal och Drottningholm framfördes pjäser av Racine och Voltaire, alternerande med italiensk opera seria och fransk opéra comique – samma repertoar som var på modet vid hovteatrarna i Potsdam och Versailles. Det svenska musiklivet var förvisso en del av det europeiska, men länge än som mottagande part.